

HERETICUS

Časopis za preispitivanje prošlosti
Vol. XV (2017), No. 3-4

IDENTITET I DOSTOJANSTVO LIČNOSTI

*Marinko Lolić • Zoran Kindić • Duška Franeta
Sofija Mojsić • Igor Milinković • Vladimir Đurđević*

Istraživanja
Velizar Mirčov

Ogledi
Nebojša Berec

Tokovi
Immanuel Kant

Pogledi
Momo Pudar

Dosije
Rehabilitacija Aleksandra Ace Simovića

Osvrti, prikazi, recenzije

HERETICUS

Časopis za preispitivanje prošlosti

Vol. XV (2017), No. 3-4

Glavni i odgovorni urednik

Prof. dr Jovica Trkulja

Članovi uredništva

Dr Srđan Cvetković

Marinko Arsić Ivkov

Prof. dr Slobodan G. Marković, zamenik glavnog urednika

Miloš Nikolić

Prof. dr Aleksandar Pavković

Dr Stanislav Sretenović

Dr Damjan Tatić

Dr Milan Ćirković

Prof. dr dr h.c. Vladimir V. Vodinelić

Izdavači

Centar za unapređivanje pravnih studija

E-mail: cups@cups.rs • www.cups.rs

Dosije studio

E-mail: office@dosije.rs • www.dosije.rs

Adresa uredništva

Beograd, Braće Nedića 29, tel: 011/242 22 98

www.hereticus.org

Za izdavača

Mirko Milićević, direktor

Tiraž

300 primeraka

Ilustracije u ovom broju: slike Koste Hakmana

Na korici: Kosta Hakman, *Most u Mostaru*

ulje na platnu, 73 x 97 cm, 1930.

Marinko Lolić

Institut društvenih nauka, Centar za filozofiju, Beograd

AKTUELIZACIJE I OSPORAVANJA KANTOVE IDEJE DOSTOJANSTVA

Rezime: U prvom delu rada autor izlaže i diskutuje šire teorijske osnove Kantovog shvatanja ljudskog dostojanstva, koje ne obuhvataju samo njegovu moralnu i pravnu filozofiju, već zahvata i Kantove spise koji se bave antropologijom, filozofijom istorije, religije i pedagogije. Upućivanjem na širu teorijsku zasnovanost Kantove koncepcije dostojanstva, autor nastoji da ukaže da je većina Kantovih kritičara previdela neke sadržinske aspekte ovog pojma, koji su važni za razumevanje Kantove teorije vaspitanja i njegovog shvatanja morala. Tako izložena Kantova koncepcija ljudskog dostojanstva, po autorovom mišljenju, nudi preciznije sagledavanje različitih vrsta filozofskih prigovora i osporavanja kojima je Kantovo shvatanje ljudskog dostojanstva izloženo u kontekstu klasičnog nemačkog idealizma kod Šilera, Fihtea i Hegela, bez obzira da li ti prigovori ukazuju na ograničenja ove koncepcije ili potrebu njene dopune i mogućnosti njene dalje razrade.

Drugi deo rada bavi se kritikama Kantove koncepcije dostojanstva u 19. veku koje su motivisane radikalnom kritikom Kantove filozofije transcendentalnog idealizma i naročito, njegove teorije morala. Za razliku od filozofskih sporova o problemu dostojanstva u klasičnom nemačkom idealizmu, koji su ukazivali na ograničenja Kantove koncepcije dostojanstva i potrebu njene dopune, filozofske kritike, Šopenhauera i Ničea, na radikalnan način iz različitih filozofskih perspektiva dovode u pitanje smisao samog pojma ljudskog dostojanstva u kontekstu Kantove retributivističke teorije morala.

U trećem delu rada razmatraju se ne samo različiti oblici savremene reafirmacije, već i kritika Kantove koncepcije dostojanstva u 20. veku iz perspektive fenomenologije, marksističke filozofije i drugih savremenih filozofskih struja, koje dominiraju u postmodernoj filozofiji. Na osnovu uvida u najnovije debate o Kantovom problemu dostojanstva, autor smatra, da su različiti pokušaji „traganja za vrlinom“ , „vaspitanja za ljudsko dostojanstvo“ , „ortopediji uspravnog hoda“, ali i u filozofskim i etičkim teorijama, koje govore o „zastarelosti ljudskog dostojanstva“, ponovo u filozofske i etičke debate dovele u centar pažnje: problem slobode, autonomije i čoveštva, ključna moralna pitanja, koja je Kant pokrenuo svojom teorijom morala koja u modernoj epohi reafirmiše ideju ljudskog dostojanstva. Ukazujući na neprikosnovenu vrednost ljudskog dostojanstva, mnoge od tih rasprava, potvrđuju onu poznatu Kantovu tvrdnju da ni jednu, bez obzira koliko

smelu ideju ne smemo smatrati „himeričnom i odbacivati je kao lep san, ako i prepreke nastupe pri njenoj realizaciji“. Prepreke su samo vrsta moralnog iskušenja, koje bi, po Kantovom mišljenju, trebalo „da snagu naše duše uvećavaju i očeliče“.

Ključne reči: Kant, Fihte, Hegel, Niče, Šeler, moral, ljudsko dostojanstvo, čoveštvo, ljudskost

Većina savremenih istraživača, čak i oni, koji nisu naklonjeni Kantovoj (Kant) filozofiji morala slaže se, da sa Kantom počinje nova epoha u istoriji, ne samo razumevanja, već i praktične borbe za uspostavljanje ljudskog dostojanstva¹. Stoga, kada se raspravlja o ovom problemu, obično se navode poznate reči čuvenog Kenigsberžanina iz njegovog spisa o *Zasnivanju metafizike morala*, koje ukazuju na čovekovu temeljnu moralnu dužnost poštovanje digniteta osobe: „Postupaj tako da ti čoveštvo u svojoj ličnosti kao i u ličnosti svakog drugog čoveka uvek upotrebljavaš u isto vreme kao svrhu, a nikada samo kao sredstvo.“²

Iako je u savremenim filozofskim raspravama, Kantov spis o *Zasnivanju metafizike morala*, nesumnjivo, uz njegovu *Metafiziku morala*, najcitiranije filozofsko delo, kad je reč o problemu ljudskog dostojanstva, treba reći da pomenuta filozofska rasprava ne predstavlja početak Kantovog razmatranja ovog problema. Čak i pre takozvanog kritičkog perioda svoje filozofske delatnosti, Kant se bavio problemom ljudskog digniteta. Ustvari, kada se imaju u vidu glavne intencije filozofske misli pisca *Kritike čistog uma*, nećemo pogrešiti ako kažemo da je on celu svoju filozofsku i javnu delatnost posvetio ispitivanju i odbrani ideje ljudskog dostojanstva. Štaviše, parafrazirajući jednu misao Karla Popera, mogli bismo reći, da je ne samo Kantovo filozofsko delo, već i njegov lični život „oda ljudskom dostojanstvu.“³

1 Ovaj rad je završen u okviru projekta br. 47010 koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije.

2 Imanuel Kant, *Zasnivanje metafizike morala*, BIGZ, Beograd, 1981, str. 74.

3 Up. Karl R. Poper, *U traganju za boljim svetom*, Paideia, Beograd, 1999. str. 222. U poslednjim danima svog života, već duboko onemoćao, Kant je nastojao da svojim prijateljima iskaže najdublje poštovanje. Veoma je upečatljiv detalj koji je o tome zabeležio njegov biograf E.A.K. Vazijanski. Prilikom jedne posete njegovog lekara, Kant iako jedva stojeći na nogama, nije hteo da sedne pre svoga gosta, koji to nije odmah razumeo. Na to je Kantovog lekara upozorio Vazijanski. „Lekaru sam obratio pažnju na Kantov način razmišljanja i na njegove prefinjene manire i uveravao sam ga da će Kant sesti čim i on, kao gost, zauzme svoje mesto. Čini se da je lekar posumnjao u ispravnost moje procene, ali je ipak učinio kako sam mu rekao. Ubrzo se, gotovo ganut do suza, uverio da sam bio u pravu, jer je Kant, nakon što je skupio snagu, rekao: *Još nisam izgubio osećaj za fino ophođenje prema ljudima*. Kako plemenit, fin i dobar čovek! Povikali smo nas dvojica gotovo u glas.“ Ludvig E. Borovski i dr., u *Ko je bio Kant?*, Plato, Beograd, 2003, str. 288; Up. Tomas de Kvinsi, *Poslednji dani Imanuela Kanta*, Gradac, Cačak, 1999, str. 38.

Međutim, Kantova filozofska staza, kojom je on kročio veoma rano, da bi stigao do vlastitog samooslobođenja nije bila nimalo laka nit bez ozbiljnih prepreka. „U kasnijim godinama“, kako nas izveštava Hipel (Hipel), „Kant se ponekad s užasom osvrtao na 'ropstvo detinjstva'⁴ na doba svoje duhovne nesamostalnosti.“ Nećemo preterati ako kažemo da kada se pogleda celina Kantovog filozofskog projekta i njegova bogata naučna i filozofska delatnost, da je ideja vlastitog duhovnog samooslobođanja bila ideja vodilja njegovog celokupnog, života i da je Kant svoj „život posvetio borbi za ostvarenje i širenje te ideje.“⁵

Prve jasne tragove ranih Kantovih filozofskih refleksija o ljudskom dostojanstvu, možemo naći već u jednom od njegovih najpopularnijih spisa, *O lepom i uzvišenom*, u kojem filozof transcendentalnog idealizma, razmatrajući estetski aspekt vrline ističe, da: „istinska vrлина može izrasti samo iz principa i ukoliko su oni opštiji, utoliko je vrлина uzvišenija. Ovi principi nisu spekulativna pravila, već svest o osećanju koje živi u grudima svakog čoveka i seže mnogo dublje od pobuda sažaljenja i ljubaznosti.“⁶ Verujem, ističe pisac, *Kritike čistog uma*, „da ću sve obuhvatiti ako kažem da je to osećanje *lepote i dostojanstva ljudske prirode*. Prvo je osnov opšte blagonaklonosti, drugo – opšteg poštovanja, i kad bi to osećanje dostiglo svoje savršenstvo u jednom ljudskom srcu, onda bi taj čovek doduše, voleo i cenio i samog sebe, ali samo utoliko ukoliko je on jedan od svih onih na koje se ovo njegovo široko i plemenito osećanje proteže.“⁷ Kant je smatrao da „samo ako tako proširenoj naklonosti podredimo svoju posebnu naklonost, moći ćemo harmonično primeniti svoje pozitivne nagone i ostvariti plemenitu ljubaznost koja čini lepotu vrline.“⁸

U ovom Kantovom stavu nalazi se nešto što je veoma važno istaći, i što će biti karakteristično za kasnije, tzv. kritičko razdoblje njegovog mišljenja, ono što će Kantovi kritičari, najčešće isticati kao slabost njegovog filozofskog stanovišta, ne prepoznavši da je u tim rečima, Kant na genijalan način anticipirao buduće prigovore svom moralnom stanovištu. Naime, zbog transcendentalnog utemeljenja i naglašenog formalizma Kantove etike, potonja kritika Kantove teorije morala, počivala je, uglavnom, na pogrešnom uverenju da kenigsberški mislilac ne poznaje istinskog čoveka, već govori samo o njegovoj ideji. Međutim, pažljivijim razmatranjem,

4 Imanuel Kant, *Spis o pedagogiji*, Izdavačka knjižarnica Rajkovića i Ćukovića, Beograd 1922, str. 54; Up. Karl R. Poper, *U traganju za boljim svetom*, Paideia, Beograd, 1999, str. 124.

5 Isto., str. 124.

6 Imanuel Kant, *O lepom i uzvišenom*, BIGZ, Beograd, 1973, str. 24.

7 Isto., str. 24.

8 Isto., str. 24.

Kantovih filozofskih spisa, kao i iz svedočenja njegovih biografa,⁹ uviđamo da je on, iako nikada nije napuštao svoj Kenigberg, kao ni Sokrat Atinu, bio, ne samo istinski građanin sveta, već i izvrstan poznavalac i tumač epohalnih istorijskih i društvenih zbivanja svoga vremena. Kao tvorac najradikalnijeg modernog filozofskog kritičkog diskursa, Kant je ukazivao na mogućnosti modernog individuuma i njegove vrline, ali je istovremeno upozoravao i na opasnosti od radikalnog zla¹⁰ koje potencijalno sadrži mogućnost ljudske slobode. Stoga je nastojao da u svojim filozofskim istraživanjima ukaže na koji način bi se toj pretnji čovek mogao suprotstaviti.

Neka od tih dragocenih upozorenja nalaze se u Kantovim spisima koji su nastali mnogo pre njegovih rasprava o radikalnom zlu, koje su objavljene u njegovoj knjizi pod zajedničkim naslovom: *Religija u granicama čistog uma*. U spisu *O lepom i uzvišenom*, Kant ističe, : „S obzirom na slabost ljudske prirode i neznatnu moć koju bi opšte moralno osećanje imalo nad većinom srca, providenje nam je kao dopunu vrline dalo takve pomoćne nagone koji mogu i ljude bez principa da navedu na lepa dela, a isto tako drugima, koji postupaju po principima, da daju za to jači podsticaj i veću odlučnost.“¹¹ Bez obzira što je smatrao da, „sažaljenje i ljubaznost“ mogu biti „osnov lepih postupaka“ Kant se plašio da bi takvi podsticaji pod „prevagom grublje sebičnosti možda bili i ugušeni“.¹² Stoga, po njegovom mišljenju, ova osećanja, ne mogu biti „osnov vrline, iako su, oplemenivši se srodnošću s njom, stekli njeno ime.“¹³ To je razlog zbog čega ove vrline Kant naziva „usvojenim“, a one koje se temelje na principima „pravim vrlinama.“¹⁴ Za one prve, Kant kaže da su „lepe i prijatne“, a za ove druge da su „uzvišene i časte.“¹⁵ Ljude u čijoj naravi vladaju prva dva osećanja, Kant je smatrao „dobrodušnim“, o onima, međutim, čija se vrлина temelji na principima, Kant je govorio kao o „ljudima s plemenitim srcem.“¹⁶

Prilikom razmatranja Kantove kritičke analize, fenomenologije ljudske moralnosti, treba imati u vidu i njegove opservacije koje se odnose,

9 „Kao što se ne može reći da je Kant svoje znanje crpeo isključivo iz knjiga, tako se isto ne može reći da je on živeo isključivo za knjige. Život sam je postao Kantova škola, a svoja znanja je koristio za život, on je bio poznavalac sveta.“ Ludvig E. Borovski, Rajnhold B. Jahman i E.A.K. Vazijanski, *Ko je bio Kant? Tri biografije od Kantovih saradnika*, Plato, Beograd, 2003, str. 172.

10 Imanuel Kant, *Religija u granicama čistog uma*, BIGZ, Beograd, 1990. Up. Marinko Lolić, „Da li je Kantovo shvatanje radikalnog zla dovoljno radikalno?“, *Filozofija i društvo*, br. 4, 2011, str. 23–36.

11 Imanuel Kant, *O lepom i uzvišenom*, BIGZ, Beograd, 1973, 24.

12 Isto., str. 24.

13 Isto., str. 24.

14 Isto., str. 24.

15 Isto., str. 24.

16 Isto., str. 24.

ne samo na motive čistog moralnog postupanja, već i na procenu snage tih motiva da čoveka pokrenu na moralno delanje. Kant je izradio čitav katalog uzroka koji mogu pokrenuti čoveka na moralno delanje, ali i ukazao na njihovu ograničenost. Glavni nedostatak mnogih moralnih pokretača koji se pominju u tradicionalnoj etici, Kant je video u tome što oni, po njegovom mišljenju, nemaju snagu da čoveka usmere „na dela opšte koristi“¹⁷. Tako na primer, Kant ističe, da ni „dobrodušnost nije dovoljna da tromu ljudsku prirodu upravi na dela od opšte koristi.“¹⁸ Stoga, on smatra, da nam je providenje „usadilo još jedno osećanje koje je isto tako fino i može da nas pokrene na delanje kao i da drži ravnotežu i grubljoj sebičnosti i niskim požudama. To je osećanje časti i njegova posledica *stid*.“¹⁹ Kant se slaže s onim autorima koji ističu, da „mišljenje koje drugi mogu da imaju o našoj vrednosti i njihov sud o našim radnjama jeste moćan pokretač koji će navesti na mnogu žrtvu, i što dobar deo ljudi ne bi učinio ni po neposrednom podsticaju u dobrodušnosti ni iz principa, to se vrlo često čini zbog spoljašnjeg izgleda, u zabludi – vrlo korisnoj ali i vrlo plitkoj – da sud drugih ljudi određuje našu vrednost i vrednost naših postupaka.“²⁰ Kant, međutim, smatra, da moralno postupanje koje se čini iz spoljašnjih pobuda „nije ni najmanje moralno: upravo zato svako ko želi da u očima drugih važi za moralna čoveka smišljeno prikriva motiv častoljublja.“²¹ Ova sklonost je, po Kantovom mišljenju, „manje srodna *pravoj vrlini* nego dobrodušnost, jer nju ne pokreće neposredno lepota radnje, već ugled koji će radnja imati u očima drugih. Pošto je ipak i osećanje časti fino, nazvaću vrlini sličan proizvod toga osećanja – *odblesak vrline*.“²²

U svom spisu, *Zasnivanje metafizike morala*, koji predstavlja uvod u njegovu *Kritiku praktičkog uma*, Kant je centralni deo ove rasprave, pod naslovom, „Prelaz od popularne moralne mudrosti ka metafizici morala“, posvetio problemu ljudskog dostojanstva. Već u uvodnom delu ovog poglavlja, Kant jasno ističe, svoje transcendentalno utemeljenje morala. Kantovo shvatanje morala nije utemeljeno na osnovu pozitivnog ili negativnog određenja empirijskog karaktera ljudske prirode. Štaviše, Kant je smatrao da se „moral ne bi mogao lošije protumačiti nego kada bi neko hteo da ga izvede iz primera. Svaki primer moralnosti koji mi se pokaže mora prethodno na osnovu principa morala da bude ocenjen, da li je dostojan da posluži za izvorni primer, kao uzor, a ni u kom slučaju ne može da bude

17 Isto., str. 25.

18 Isto., str. 25.

19 Isto., str. 25.

20 Isto., str. 25.

21 Isto., str. 25.

22 Isto., str. 25.

najviši pojam morala.²³ O strogosti Kantovog transcendentalnog utemeljenja moralnih principa, govori i činjenica da se ono ne odnosi samo na ljude, već i na svetitelje. „Čak svetitelj iz jevanđelja“, kaže Kant, „mora prethodno da se uporedi sa našim idealom moralne savršenosti, pre nego što se prizna za takvog (...). Niko nije dobar (ideal dobroga) osim jednog jedinog boga (koga vi ne vidite). Ali otkud mi dobijamo pojam o bogu kao najvišem dobru? Isključivo iz ideje o moralnom savršenstvu koju um a priori opisuje opštim potezima, povezujući je nerazdvojno sa pojmom slobodne volje.“²⁴

Međutim, iako Kant insistira na transcendentalom utemeljenju svoje etičke teorije, a ne na antropološkim aspektima ljudske prirode, on ističe, „da iz takvih apriornih principa moraju moći da se izvedu praktična pravila kako za svaku umnu prirodu tako i za ljudsku prirodu.“²⁵ Polazeći dakle, od uma u svom utemeljenju moralne teorije, Kant ističe, da „um, dakle, primenjuje svaku maksimu volje kao opšte zakonodavstvo na svaku drugu volju (...) ne zbog neke druge praktične pobude ili buduće koristi, već na osnovu ideje dostojanstva umnog bića koje se ne pokorava nijednom drugom zakonu do onom koji u isto vreme ono samo postavlja.“²⁶

U Kantovom carstvu svrha sve ima neku cenu ili neko dostojanstvo. Sve što ima neku cenu na „njegovo mesto moguće je postaviti njegov ekvivalent, samo ono što je „uzvišenije od svake cene, ono što ne dopušta nikakav ekvivalent, dostojanstvo je.“²⁷ Sve ono što se tiče ljudskih

23 Imanuel Kant, *Zasnivanje metafizike morala*, BIGZ, Beograd, 1981, str. 44.

24 Isto., str. 44–45.

25 Isto., str. 47. Među Kantovim tumačima postoji spor kakav je stvarno odnos između njegovih etičkih principa i antropologije. „Ako se sada zadržimo na pojmu maksime kao pretpostavke moralnog zakona, onda bi to pojednostavljeno glasil: Nema zahtjeva na životinju, nego samo na takvo biće koje već svagda djeluje prema principima kao oblik određena zahtjeva na sebe sama. Taj pojam maksime ostaje ovdje doduše u tom smislu i za samoga Kanta kao nereflektirana pretpostavka, pa ipak bismo mogli reći čak i to, da ona ovdje fungira kao 'prešutna' antropologijska osnova za samu mogućnost izvedenosti moralnog zakona, a ona glasi. Pojmom maksime misli Kant zapravo samo to, da je čovjek po svojoj biti praktičko biće...“, Milan Kangrga, *Etika*, Gloden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2004, str. 211; „U svim svojim delima on (Kant) ističe da se moral (tj. čovek kakav treba da bude) ne može i ne sme zasnivati na antropologiji (tj. čovek kakav jeste). Međutim, njegovo utemeljenje kategoričkog imperativa upravo to čini: ono i te kako pretpostavlja građansku pesimističku viziju ljudske prirode, proizašlu iz postojećeg građanskog društva, koja smatra nemogućim i neostvarljivim imanentno posredovanje empirijskih motiva individualnog delovanja moralnom i socijalnom samosvešću.“ Sofija Mojsić, *Kant i Hegel kao mislioci moderne*, Mali Nemo, Pančevo, 2009, str. 69. Up. Duška Franeta, *Ljudsko dostojanstvo kao pravna vrednost*, Pravni fakultet, Beograd, 2015, str. 167.

26 Imanuel Kant, *Zasnivanje metafizike morala*, BIGZ, Beograd, 1981, str. 81–82.

27 Isto., str. 82.

sklonosti, po Kantovom mišljenju, „ima neku pijačnu cenu“, dok ono što odgovara našem „ukusu ima afektivnu cenu“, a samo „ono što sačinjava uslov, pod kojim je jedino nešto kadro da sačinjava svrhu samo po sebi, nema samo neku relativnu vrednost, neku cenu, već poseduje neku unutrašnju vrednost – dostojanstvo.“²⁸

Postavlja se pitanje odakle, po Kantovom mišljenju, potiče ta svetost dostojanstva. Njeno poreklo izvire iz zakonodavstva samog uma, i stoga on smatra da za nju „jedino reč poštovanje predstavlja doličan izraz ocene koju umno biće može o njoj da ustanovi.“²⁹ Na osnovu toga, po Kantovom mišljenju, sledi da „autonomija, dakle jeste osnov dostojanstva ljudske prirode, i svake umne prirode.“³⁰

Kant smatra, da umno biće „ne sme nikada da se uzme (...) prosto kao sredstvo, već kao najviši ograničavajući uslov u upotrebi svih sredstava, to jest uvek u isto vreme kao svrha.“³¹ Iz toga neosporno proizilazi „da to njegovo dostojanstvo (prerogativ), koje poseduje za razliku od svih prostih prirodnih bića, povlači za sobom to da se njegove maksime moraju uvek shvatiti sa gledišta njega samog, ali u isto vreme i sa gledišta svakog drugog umnog bića kao zakonodavnog bića (koje se zbog toga zove ličnost).“³²

Osnovni paradoks carstva umnih svrha, Kant vidi u tome što „bi čisto dostojanstvo čoveštva kao umne prirode trebalo ipak, bez ikakve druge, svrhe ili dobiti (...) da služi kao nepopustljivi propis volje i da se upravo u toj nezavisnosti maksime od svih takvih pobuda sastoji njena uzvišenost i dostojnost svakoga umnog subjekta da bude zakonodavan član u carstvu svrha; inače uman subjekat morao bi da se zamisli samo kao potčinjen prirodnome zakonu svoje potrebe.“³³

Po Kantovom mišljenju, nikakva dodatna pobuda ne bi povećala vrednost ove moralne ideje. Njena vrednost se može oceniti samo prema nekoristoljubivom ponašanju umnih bića „koje im je propisano na osnovu one ideje.“³⁴ Drugim rečima, kad je reč o ljudskom dostojanstvu, „suštini stvari ne menjaju (...) spoljašnji odnosi, i ono što ne misleći na te odnose, jedino sačinjava apsolutnu vrednost čoveka, je ono po čemu njega mora da ocenjuje svako, ma ko to bio, pa čak i najviše biće.“³⁵ Za Kanta

28 Isto., str. 82.

29 Isto., str. 84.

30 Isto., str. 84.

31 Isto., str. 86.

32 Isto., str. 87.

33 Isto., str. 88.

34 Isto., str. 88.

35 Isto., str. 88.

moralnost predstavlja „odnos radnji prema autonomiji volje, to jest prema mogućem opštem zakonodavstvu putem njenih maksima. Radnja koja može da postoji zajedno sa autonomijom volje dozvoljena je, radnja koja se ne slaže sa autonomijom zabranjena je. Volja čije se maksime nužno podudaraju sa zakonima autonomije jeste sveta volja, volja koja je apsolutno dobra.“³⁶

Na osnovu prethodnog razmatranja ključnih aspekata Kantovog pojma ljudskog dostojanstva, pokazuje se na koji način je moguće „objasniti kako to biva da mi, mada pod pojmom dužnosti zamišljamo izvesnu potčinjenost zakonu, ipak u isto vreme zamišljamo izvesnu uzvišenost i dostojanstvo u ličnosti koja ispunjava svoju dužnost. Doduše, u njoj se utoliko ne nalazi nikakva uzvišenost ukoliko je ona potčinjena moralnom zakonu, ali se uzvišenost utoliko nalazi u njoj ukoliko je ona u isto vreme upravo u pogledu toga zakona njegov zakonodavac pa je samo zato njemu potčinjena.“³⁷

Po Kantovom mišljenju, „ni strah ni sklonost ne predstavljaju pobudu koja nekoj radnji može dodeliti moralnu vrednost. Stoga za Kanta samo „naša vlastita volja, koja postupa samo pod uslovom jednog opšteg (...) zakonodavstva (...) jeste pravi predmet poštovanja, i dostojanstvo čoveka sastoji se upravo u sposobnosti da bude opšte zakonodavan, mada pod uslovom da je u isto vreme i sam potčinjen tome zakonodavstvu.“³⁸

Bez obzira na visoki spekulativni karakter njegovog transcendentalnog filozofskog stanovišta, Kant nije bio samo apstraktni teoretičar ljudskog dostojanstva, već je ideju dostojanstva učinio temeljem vlastitog života. Kant je na upečatljiv način opisao svoj put kojim je imao hrabrosti da prođe do ličnog samooslobođenja i kako je izgradio sopstveno dostojanstvo. Moglo bi se reći da se nemački mislilac celog života s velikom upornošću bavio vlastitim samooslobođenjem. Stoga, u svojim poznim filozofskim spisima, Kant, svoje rano detinjstvo, i godine učenja „uspravnog hoda“ ne opisuje u ružičastom svetlu: „Mnogi ljudi misle, da su njihove mlade godine bile najbolje i najprijatnije u njihovom životu. Ali nije tako. To su najtežobnije godine, jer smo tu uvek pod disciplinom, i retko kada možemo imati praver prijatelja, a još ređe slobode. Već Horacije veli: *Multa tulit, fecitque puer, sudavit et alsit*. [Mnogo je patio, radio dečak, znojio se i mrznuo].“³⁹ Ipak, Kant je bio duboko uveren da samo čistota apriornih

36 Isto., str. 89.

37 Isto., str. 89.

38 Isto., str. 89.

39 Imaneuël Kant, *Spis o pedagogiji*, knjižarnica Rajkovića i Ćukovića, Beograd, 1922, str. 54. Na sličan način borbu za vlastito dostojanstvo i oslobođenje iz različitih oblika potčinjenosti opisao je poznati ruski pripovedač Čehov: „Napišite priču kako je čovek (to jest sam Čehov, K.Č.) sin kmeta, bivši trgovac, crkveni pojac, gimnazijalac

principa koja čini njihovu umnu dostojnost „ima samo putem uma jedan na ljudsko srce toliko moćan uticaj nego sve druge pobude koje se mogu upotrebiti, uzevši ih iz iskustva, da ih um, svestan svoga dostojanstva, prezire i postepeno može nad njima da zagospodari.“⁴⁰

Ključno određenje čoveka kao umnog bića u Kantovoj teoriji morala jeste njegova sposobnost samosvrhovitosti: „Čovek i svako umno biće egzistira kao svrha po sebi, a ne samo kao sredstvo za kakvu bilo upotrebu ove ili one volje, već u svim svojim radnjama, usmerenim ne samo na sama sebe već i na druga umna bića, mora uvek da se posmatra u isto vreme kao svrha.“⁴¹ Na osnovu Kantovog određenja čoveka kao svrhe same po sebi, koje se zasniva na ljudskoj umnosti, sledi zaključak da umna bića nemaju, relativnu, već apsolutnu vrednost. Stoga, Kant ističe, da se „umna bića zovu ličnosti, jer ih već njihova priroda odlikuje time što ih ističe kao svrhe same po sebi, to jest kao nešto što ne sme da se upotrebljava samo kao sredstvo, pa utoliko ograničava svaku samovolju (i predstavlja jedan predmet poštovanja).“⁴² Za Kanta ključno određenje objektivne svrhe stvari jeste u tome što ona ima status stvari po sebi, na čije mesto „se ne može postaviti nijedna druga svrha, kojoj bi one trebalo da služe samo kao sredstvo, jer bez toga se uopšte ne bi našlo ništa od apsolutne vrednosti.“⁴³ Drugim rečima, Kant smatra, da „ako bi svaka vrednost bila uslovljena, dakle, slučajna, onda se za um uopšte ne bi mogao naći nikakav najviši praktični princip.“⁴⁴

Isto tako i princip čoveštva, koji u Kantovoj etici „predstavlja najviši ograničavajući uslov slobode radnji svakog čoveka nije uzet iz iskustva, zbog njegove opštosti i zbog toga što se u njemu ne zamišlja čovek kao svrha ljudi (subjektivno), kao predmet koji mi sami od sebe stvarno pretvaramo u svrhu, već se zamišlja kao objektivna svrha, koja, imali mi ma koje svrhe, kao zakon treba da sačinjava ograničavajući uslov svih subjektivnih svrha; dakle taj princip mora da poniče iz čistoga uma.“⁴⁵

i student, vaspitavan na poštovanju činova, ljubljenje ruke popovima, klanjanju pred tuđim mišljenjem, koji se zahvaljivao za svaki poniženi komad hleba, mnogo puta šiban, išao da drži časove bez kaljača, tukao se, mučio životinje, voleo da ručava kod bogatih rođaka, bio licemeran pred bogom i ljudima bez ikakve potrebe, samo zbog svesti o svojoj ništavnosti, napišite kako taj mladi čovek kap po kap, isteruje iz sebe roba i kako, probudivši se jednog divnog jutra, oseća da u njegovim žilama ne teče ropska, već prava ljudska krv.“ Kornej Čukovski, *O Čehovu*, Srpska knjiga, Ruma, 2010, str. 64.

40 Imanuel Kant, *Zasnivanje metafizike morala*, BIGZ, Beograd, 1981, str. 47–48.

41 Isto., str. 72–73.

42 Isto., str. 73.

43 Isto., str. 73.

44 Isto., str. 73.

45 Isto., str. 76–77.

Sve to, čini se, pokazuje, da su za razumevanje, celovite Kantove koncepcije dostojanstva bitne i one njegove ideje koje nisu izložene samo u njegovim poznatim etičkim i pravnim spisima, već i u njegovim radovima iz oblasti religije, antropologije i pedagogije.

Od Kantovih poznih filozofskih spisa, tu pre svega, treba imati u vidu, *Religiju u granicama samog uma* (1793) *Antropologiju u pragmatičkom smislu* (1798), i *Pedagogiju* (1803), koju su njegovi učenici objavili posle filozofove smrti. U odeljku „O svojstvima koja naprosto slede iz toga što čovek ima karakter ili je bez njega“, u *Antropologiji u pragmatičkom smislu*, Kant izlaže svoju teoriju čovekovog karaktera, koja se razlikuje od tradicionalnih shvatanja ovog pojma, koja su uglavnom sledila Teofrastovu koncepciju ljudskog karaktera. Za razliku od Teofrasta, i nekih drugih antičkih filozofa, Kant je smatrao da karakter ne spada u obeležja ličnosti koja se nasleđuju i koja su nepromenljiva, već je isticao, da je karakter jedna od osobina ličnosti koja se vremenom stiče. Dakle, karakter je, po Kantovom mišljenju, nešto što se ne dobija „po prirodi, nego se uvijek mora sticati.“⁴⁶

Razmatranje ljudskog karaktera, koje je duboko prožeto s razumevanjem same ideje ljudskog dostojanstva, Kant polazi od tvrdnje da: „istinitost u nutarnjosti priznanja pred samim sobom i istodobno u ponašanju prema drugom, učiniti sebe najvišom maksimumom, jest jedini dokaz svijesti nekog čovjeka da ima karakter; i budući da je njegovo posjedovanje minimum onoga što se od čovjeka može zahtijevati, ali istodobno i maksimum unutarnje vrijednosti (ljudskoga dostojanstva): onda on, kako bi bio čovjek načela (kako bi imao jedan određen karakter), mora biti sposoban za najobičniji ljudski um i time nadmoćan po najvećem talentu dostojanstva.“⁴⁷

Koliki je, međutim, značaj Kant pridavao stvaranju ličnog karaktera pokazuje njegovo uverenje da je zasnivanje karaktera „jednako jednoj vrsti ponovnog rođenja“.⁴⁸ Zanimljivo je da je Kant smatrao da ljudski karakter „ne nastaje niti lako niti rano, već posle izvesnog razvoja i sazrevanja ličnosti sve do tridesetih a najčešće, četrdesetih godina ljudskog života.“⁴⁹ Kant je bio veoma skeptičan kad je reč o stvaranju čvrstog unutrašnjeg

46 Imanuel, Kant, *Antropologija u pragmatičnom pogledu*, Breza, Zagreb, 2003, str. 171.

47 Isto., str. 172. Svoju podelu različitih svrha, iz spisa o *Zasnivanju metafizike morala*, Kant je primenio na podelu ljudskih karakternih osobina u *Antropologiji u pragmatičnom pogledu*: „Sva druga njegova dobra i korisno svojstvo imaju neku cijenu za koju se mogu razmijeniti za druga koja donosi isto toliko koristi; talent ima tržišnu cijenu, jer zemljoposjednik ili bogataš može takvog čovjeka koristiti na razne načine; – temperament ima afekcijsku cijenu; s njim se može dobro zabavljati, on je ugodan družbenik; ali – karakter ima jednu unutarnju vrijednost i neprocjenjiv je.“ Isto, str. 169.

48 Isto., str. 171.

49 Isto., str. 171.

moralnog karaktera u različitim profesijama. On nije prihvatio uvreženi stereotip svoga vremena, da samo „poeta ima loš karakter, ili dvorski ljudi, koji se moraju uklopiti u sve forme“,⁵⁰ već je smatrao da to može da važi i za „duhovnike koji u istom raspoloženju podižu kule, ne samo gospodaru neba, već i gospodarima zemlje.“⁵¹ Ipak čini se, da se najdublja skepsa u Kantovom ambivalentnom viđenju ljudskog karaktera, ogleda u njegovim rečima u kojima se ističe, da je „posedovanje unutarnjeg (moralnog) karaktera svakako samo jedna pobožna želja koja će takvom i ostati.“⁵² Značajan deo krivice za takvo stanje Kant je pripisao i filozofima, koji se nisu potrudili da pojam ljudskog karaktera bolje istraže i osvetle.

Stoga je Kant smatrao da je teorijsko određenje i ispitivanje uslova konstituisanja ljudskog karaktera, ostaje i u buduće jedan od aktuelnih zahteva moderne filozofije i naše civilizacije. „Istinitost u unutarnjosti priznanja pred samim sobom i istodobno u ponašanju prema drugom, učiniti sebe najvišom maksimumom, jest jedino dokaz svijesti nekog čovjeka da ima karakter; budući da je njegovo posedovanje minimum onoga što se od čovjeka može zahtijevati, ali istodobno i maksimum unutarnje vrijednosti (ljudskog dostojanstva): onda on, kako bi bio čovjek načela (kako bi imao jedan određeni karakter), mora biti sposoban za najobičniji ljudski um i time nadmoćan po najvećem talentu dostojanstva.“⁵³

Filozofski principi i lični život nekog mislioca ne moraju uvek biti u skladu, ali veza između filozofskog mišljenja i vlastitog života nije nešto što bi bilo sasvim neuobičajeno i isključeno. To najbolje pokazuje i Kantov primer. „Dominantna tendencija u njegovom srcu je bila ljubav prema ljudima i želja da se čini dobro, a dubokoumna metafizička spekulacija njegovog duha nije dovela do toga da se njegovo srce sasuši ili da se njegova osećajnost, čak ni delimično, istroši. Njegovo srce je spuštalo njegov duh iz oblasti apstraktne spekulacije u oblasti ljudskog života.“⁵⁴

Kakve je lične karakterne osobine imao Kant i na koji način se ispoljavalo dostojanstvo njegove ličnosti u njegovoj filozofskoj misli i njegovom ličnom i javnom životu? Prema svedočenju, Rajnholda Bernarda Jahmana, Kantovog biografa, on „je već po prirodi imao plemenito, dobronamerno ljubazno srce; svoju sklonost ka moralnom načelu dodatno je učvrstio kroz svoju filozofiju, koja se bavila moralnim odrednicama čoveka u njegovoj najuzvišenijoj dostojnosti.“ Uz to, ovaj Kantov biograf dodaje, da je Kant „svoju volju podredio zapovedima i nalogima svoga uma,

50 Isto., str. 171.

51 Isto., str. 171.

52 Isto., str. 172.

53 Isto., str. 172.

54 Isto., str. 140.

čime je postao čovek koji uistinu poštuje dužnost i koji čini dobro.“ Drugim rečima, „Kant je živeo onako kako je učio!“⁵⁵ Iako nikada nije napustio svoj rodni Kenigsberg, kao veliki ljubitelj i izuzetan poznavalac geografije, Kant je bio i izvrstan poznavalac sveta i društvenih zbivanja svoga doba, i jedan od najistaknutijih protagonista i zastupnika modernog kosmopolitizma. Ne samo o širini Kantovih filozofskih kosmopolitskih pogleda, već i o filozofovoj visoko moralnoj ličnosti najbolje govore sledeće reči njegovog biografa Jahmana: „Kant je imao istinsko i nepatvoreno osećanje da je građanin sveta. Kako je njegov veličanstveni duh obuhvatao prirodu, tako je njegovo veliko srce obuhvatalo celokupno čovečanstvo. Interesovali su ga ljudi iz svih staleža, svih nacija, a njihova sudbina je doticala njegovo srce.“⁵⁶

U sjajnom portretu, Kantovog biografa, posebno je istaknut, ne samo intelektualni, već i moralni lik velikog mislioca. On posebno napominje, da je tvorac nemačkog klasičnog idealizma imao „visoko poštovanje koje je gajio prema čoveku uopšte, a, takođe, i pravednost sa kojom je drugima priznavao zasluge i preimućstvo.“⁵⁷ Upravo zahvaljujući toj Kantovoj karakternoj osobini da je „u svakom čoveku video sklonost ka moralnom usavršavanju i što (...) je svakog čoveka poštovao kao takvog, bez obzira na to iz kojeg staleža poticao. To poštovanje ljudskog dostojanstva uopšte je obeležilo njegov celokupan način mišljenja i delanja. Velikom Kantovom duhu niko nije bio mali, jer je bio čovek. On vrednost čoveka nije procenjivao prema građanskim standardima, nego prema njegovom moralnom dostojanstvu, koje je neophodno svakome. Zato se i prema onima iz najnižeg sloja naroda odnosio sa dužnom pažnjom.“⁵⁸

Koliko je Kant uvažavao druge ljude i besprekorno vršio svoju dužnost prema drugima, govori i to što „nikada nije želeo da nekoga uniži da bi sebe uzdigao. To nikad nije činio, nego je, upravo suprotno, gajio talente i umeo je da, na odgovarajući način, prizna talente drugih ljudi, bilo da su se oni odnosili na nauku, moralnu usavršenost, ili, već pomenutu, građansku čast.“⁵⁹ Smatrao je da „očuvanje vlastitog dostojanstva, podrazumeva, da čovek mora da se kloni ulizištva i da je u svakoj prilici dužan da zastupa svoja prava uverenja.“⁶⁰

Svoje ideje o izgradnji ljudskog karaktera i važnosti ljudskog dostojanstva, Kant zastupa i veoma detaljno razvija i u svom pedagoškom učenju. Zahtev za izlaskom ljudskog roda iz nepunoletstva, koji je Kant

55 Rajnhold B. Jahman, u *Ko je bio Kant?* Plato, Beograd, str. 139.

56 Isto., str. 140.

57 Isto., str. 141.

58 Isto., str. 141–142.

59 Isto., str. 142.

60 Isto., str. 142.

izneo u svojim temeljnim kritičkim spisima, detaljno je sproveden i u njegovim pedagoškim razmatranjima o vaspitanju dece, koja su posle njegove smrti objavili njegovi učenici. Kant je smatrao da „ljudski rod treba postepeno da izvodi sam iz sebe svojim rođenim trudom svu prirodnu dispoziciju čoveštva.“⁶¹

Prvi važan pedagoški korak za ostvarenje tog cilja, Kant je smatrao „disciplinovanje“, kojim treba da se „spreči, da čovek svojim životinjskim nagonima odstupi od svog opredeljenja, od čoveštva.“⁶² Pod disciplinovanjem, Kant nije, međutim, podrazumevao ni dril ni dresuru vaspitanika. Nasuprot tim autoritarnim oblicima vaspitanja dece, Kant se zalagao za sasvim liberalan pedagoški pristup, u kojem bi bilo omogućeno da se kod vaspitanika već u ranom dobu razvije osećaj slobode, lične odgovornosti i poštovanje dužnosti.

Kao najpoznatiji filozofski teoretičar evropskog prosvetiteljstva i zastupnik liberalnih prosvetiteljskih ideja, Kant je verovao da je istinska sloboda moguća samo u pravnom poretku utemeljenom na umnim pravnim principima. Potvrdu za to svoje uverenje on je, pomalo iz evropocentrične perspektive, video u neobuzdanom ponašanju „divljih naroda“. Za razliku od Rusoa, kojeg je, inače, izuzetno cenio, kao jednog od onih filozofa koji su ga izveli na pravi put, Kant se s njim nije slagao da „divljaci“ imaju „plemenitu naklonost k slobodi“, nego je u njihovom ponašanju, za razliku od svog francuskog učitelja, video ostatke „sirovosti“, koje nije razumeo kao znake ljubavi prema slobodi „plemenitog divljaka“, već kao nedostatak razvoja ideje o „čoveštvu“.⁶³

Kant je smatrao da „živimo u vremenu disciplinovanja,⁶⁴ kulture i civilizovanja, ali još ni blizu ne u vremenu moralizovanja. Pri sadašnjem stanju ljudi može se reći, da sreća države raste uporedo sa bedom ljudi.

61 Imanuel Kant, *Spis o pedagogiji*, Izdavačka knjižarnica Rajković i Ćuković, Beograd, 1922, str. 4.

62 Isto., str. 4.

63 Isto., str. 4–5.

64 „Discipliniranje je nastojanje odgajatelja da edukandu otvori umnost; samo putem discipliniranja (stege, prisile) moguća je sloboda (samoodređenje); bez discipliniranja bi čovjek ostao na stupnju pukog prirodnog bića; discipliniranje kao pedagoška forma delovanja uvažava dostojanstvo vaspitanika koje se sastoji u tome da će on jednom moći delovati iz dužnosti, iz poštovanja prema čudorednom zakonu; rad je objektivirana disciplina: sve čovekove umne radnje, bile one sada tehničke, pragmatičke ili moralne, jesu modusi rada; rad nije ništa drugo nego zakonito određeno postignuće; putem discipliniranja odrastajući čovek uči raditi, tj učiniti sebe čovjekom putem principa umnosti (umetnost, razboritost, čudorednost); pojam rada postaje središnjom antropologijskom i obrazovnoteorijskom.“ Erwin Hufnagel, *Filozofija pedagogike- studije o Kantovom, Natropovom i Höning-swaldovom temeljnom pedagoškom nauku*, Demetra, Zagreb, 2002, str. 137; Up. Marinko Lolić, „Kant i pedagogija“, *Arhe*, br. 2, 2004, str. 183–190.

Razlog Kantove povišene skepse, prema progresu koji prate nehumane posledice savremene civilizacije, bio je u tome što on nije verovao da je „ljude moguće učiniti srećnim, ako se ne učine moralnim i mudrim?“⁶⁵ Kant je bio duboko uveren da bez moralnog poboljšanja modernog individuuma, „količina se zla (tada) ne smanjuje“.⁶⁶

Ako se filozofska teorija vaspitanja ne shvati samo kontemplativno, već i kao praktična teorija bildunga, onda Kantova kritička filozofija ima veliku aktuelnost. Kant je u svom pedagoškom spisu, u odeljku o „Moralnom vaspitanju“, posebno naglasio da u edukaciji ovog aspekta ljudske ličnosti treba biti veoma odmeren, jer „čovjek u svojoj unutrašnjosti ima izvesno dostojanstvo, kojim se odlikuje između svih stvorova, i njegova je dužnost, da to dostojanstvo čovečanstva ne poreče u svojoj rođenoj osobi.“⁶⁷ Mogućnost da poreknemo dostojanstvo u vlastitoj osobi, Kant je video u različitim oblicima neumerenosti kojima je čovek sklon i koji ga često „ponižavaju ispod životinje.“⁶⁸ Isto tako, Kant napominje, da čovek može svojim nedoličnim ponašanjem, ako „puzi pred drugima,“ prema drugim osobama učiniti greh „protiv dostojanstva čovečanstva.“⁶⁹

Kant je bio uveren da već i deca mogu da uoče neke važne oblike nedostojnog ponašanja. Tu Kant misli, pre svega, na poniženja koja nastaju zbog laganja, jer dete već ume da saopštava svoje misli drugima. Kant je često ukazivao na to da „laganje čini čoveka predmetom opšteg preziranja.“⁷⁰ Stoga je bio uveren da je laganje sredstvo koje može da i od „njega samoga otme poštovanje i veru u sebe, koje svaki treba da ima za sebe.“⁷¹ U dečijem uzrastu Kant smatra da se „dužnost pak prema samom sebi sastoji (...) u tome, da čovek očuva dostojanstvo čovečanstva u svojoj rođenoj ličnosti.“⁷² Stoga je bio uveren da je čovek „prekoran, kad ima ideju čovečanstva pred sobom. On ima jedan original u svojoj ideji, s kojim se on poredi.“⁷³

Kantov spis o *Zasnivanju metafizike morala*, koji prethodi njegovoj *Kritici praktičkog uma*, u svom fokusu ima ideju ljudskog dostojanstva. Prvi put u ovom spisu, Kant sasvim precizno razvija svoju koncepciju etike u kojoj

65 Imanuel Kant, *Spis o pedagogiji*, Izdanje knjižarnice Rajković Ćuković, Beograd, 1922, str. 14.

66 Isto., str. 14.

67 Isto., str. 59.

68 Isto., str. 59.

69 Isto., str. 60. Up. odeljak „O puzavosti“ u Kantovoj *Metafizici morala*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića Sremski Karlovci, Novi Sad, 1993, && 11, 12.

70 Isto., str. 60.

71 Isto., str. 60.

72 Isto., str. 60.

73 Isto., str. 60–61.

je njena glavna ideja sažeta u njegovom kategoričkom imperativu, koji ističe apologiju ljudskog dostojanstva kao apsolutne vrednosti. Za razliku od drugih ljudskih vrednosti koje su zamenjive i za njih je moguće pronaći određeni ekvivalent, Kant smatra da je vrednost ljudskog dostojanstva u tom smislu nezamenjiva.

Pored formule najvišeg moralnog zakona, koja je lišena svih materijalnih determinacija, u Kantovoj etičkoj teoriji postoji i jedna druga, u nekim bitnim aspektima razvijenija formula. Kant pre svega suprotstavlja pojam dostojanstva ličnosti pojmu upotrebljivih stvari. Vrednost neke stvari zavisi naime od posledica koje ona izaziva odnosno od toga da li ona postiže bolji efekat od drugih stvari koje služe istom cilju. Zbog toga sve stvari imaju svoju cenu, koja je naravno vrlo promenljiva. Ličnost je međutim, za Kanta, iznad svih relativnih „pijačnih“ cena i ona je nezamenljiva. Svoystvo ličnosti čovek poseduje zbog toga što je racionalno biće, zbog toga što ima dispoziciju za moralnost, i samim tim pripada jednom višem redu stvari, koje čini carstvo inteligibilnih svrha. Otuda jedino ličnost može biti predmet poštovanja, ili kako to u Kantovoj drugoj formuli kategoričkog imperativa glasi: „Delaj tako, da čovečanstvo, kako u svojoj ličnosti tako i u ličnosti svakog drugog, uvek upotrebljavaš kao cilj, a nikada samo kao sredstvo.“⁷⁴

U Kantovoj transcendentalnoj teoriji slobode, čovek kao autonomno biće, pokazuje se kao demijurg samog sebe, (*animus sui compos*) i ujedno kao „suveren“ nad samim sobom (*imperium in semetipsum*),⁷⁵ koji kao slobodan individuum obuzdava svoje afekte i vlada nad svojim strastima, dovodeći sve svoje moć pod okrilje uma. Time Kant pokazuje da transcendentalni subjekt ima moć da u medijumu slobode podari vrednost čoveku koja ga izdvaja iz carstva nužnosti i čini delom inteligibilnog sveta umnih svrha. Stoga Kant, u *Metafizici morala*, ističe, da: „Čovek u sistemu prirode (*homo phaenomenon*, *animal rationale*), jeste biće neznatnog značaja, i sa ostalim životinjama kao proizvodima tla ima običnu vrednost (*pretium vulgare*). Čak to što on pred njima ima razum kao prednost i sam sebi može postavljati svrhe, ipak mu daje samo spoljašnju vrednost njegove upotrebljivosti (*pretium usus*), naime jednog čoveka pred drugim, tj. cenu kao robu u opštenju s tim životinjama kao stvarima, gde on ipak ima još nižu vrednost, kao opšte sredstvo razmene, novac, čija se vrednost otuda naziva izvrsnom (*pretium eminens*)“.⁷⁶

74 Navedeno prema Mihailo Đurić, „Kantova etika i pravna filozofija“ u zborniku *O Kantu*, Narodna knjiga, Beograd, 1955, str. 97.

75 Up. Imanuel Kant, *Metafizika morala*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, Novi Sad, 1993, str. 208.

76 Isto., str. 234.

Neki savremeni istraživači Kantove filozofije tvrde da je Kant celu praktičku filozofiju suzio na etiku,⁷⁷ što je u izvesnom smislu i tačno. Međutim, Kantovi spisi koji se bave pravno-političkim pojmom slobode pokazuju da je mislilac iz Kenigsberga bio svestan da se dispozicija čoveštva u subjektu može razviti posredstvom slobode samo ako je subjekt aktivan u političkoj realnosti. Drugim rečima, ako, subjekt nije okrenut jedino prema samom sebi, već ako svoju realizaciju potraži u društvenoj stvarnosti. Prema tome, Kant je smatrao da je za saznanje unutrašnje slobode subjekta bitna pretpostavka saznanje uslova i mogućnosti ostvarenja spoljašnje, društvene slobode.

Slično kao i problem slobode i Kantova ideja dostojanstva zahteva istraživanje društvenih uslova i mogućnosti njene praktične realizacije u savremenom svetu. U tom smislu, posmatrano iz perspektive Kantove ideje ljudskog dostojanstva, aktuelnost njegovog spisa o *Večnom miru*, i posle više od dva veka, ostala je gotovo nepromenjena.⁷⁸ To je velika pohvala za umrlog filozofa, ali ne i za našu savremenu političku kulturu i civilizaciju. Na mnogim mestima, Kant, u pomenutom spisu, sa izuzetnom sposobnošću anticipacije, čini transparentnom današnju globalnu svetsku političku scenu. Treba podsetiti da realizacija Kantove ideje večnog mira pretpostavlja momenat u kome čovečanstvo treba da izađe iz epohe prirodne istorije koji je uslovljen potpunim moralizovanjem i do koga čovek stiže procesom kultivisanja vlastite ličnosti. Prema Kantu to i jeste jedna od glavnih čovekovih dužnosti prema sebi „da se iz sirovosti svoje prirode, iz životinjstva (*quod actum*), sve više radom uzdiže ka čovečnosti, pomoću koje je jedino sposoban da sebi postavlja svrhe: da svoje neznanje poučavanjem popunjava i svoje zablude ispravlja (...) da bi bio dostojan čovečnosti koja boravi u njemu.“⁷⁹

Epohalna Kantova zasluga na području moderne praktičke filozofije jeste u tome što je pokazao da je sloboda najveća duhovna vrednost, koja poseduje mogućnost realizacije u spoljašnjem svetu, i što je slobodu učinio jedinim validnim kriterijumom kojim se mogu premeravati druge vrednosti, i koje iščezavaju kada sloboda nije usmerena ka njihovom utvrđivanju. Neki autori, parafrazirajući Kantovu ideju pravde, smatraju, da

77 „... za razliku od Kanta koji je pravi krivac za redukciju praktičkog na moralno, a ne Aristotel!“ Borislav Mikulić, *Nauk neznanja – retrospekcije o Kangrgi i nasljeđu praxisa*, Arkzin d.o.o., Zagreb, 2014, str. 203.

78 Kant se celog života u svojoj filozofskoj karijeri i ličnom životu zalagao za „uspravan hod“ i pozivao na zauzimanje hrabrog stava i principijelno držanje, samo je od „moralnog političara“ zahtevao da u svom vođenju politike uvek bude spreman da pred „pravom prigne svoja kolena“. Up. Imaneul Kant, *Večni mir*, Gutenbergova Galaksija, Beograd-Valjevo, 1995, str. 93.

79 Imanuel Kant, *Metafizika morala*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, Novi Sad, 1993, str. 189.

kod njega, čak i u odnosu na vitalnu vrednost života sloboda ima primat. Sagledani u jednom paradoksalnom odnosu, život i sloboda su kod Kanta u stalnoj, akutnoj napetosti. U nekim istorijskim okolnostima, kada se nađe pred velikim iskušenjem, pojedinac ili cela zajednica, spremna je da kaže da je za slobodu moguće i potrebno žrtvovati život, za život nije potrebno žrtvovati slobodu. Kant je na najeksplicitniji način u svojoj etičkoj teoriji pokazao da je sa slobodom direktno povezan kvalitet ljudskog života. Taj kvalitet je ustvari, ono što cenimo kao ljudsko dostojanstvo. Ako je sloboda supstancijalni elemenat ljudskog bivstvovanja, onda ne možemo reći da život ima visoku cenu ukoliko je neslobodan odnosno, nedostojan čoveka. S obzirom na to, jedna od najvećih vrednosti Kantovog shvatanja slobode jeste u tome, što je nemački mislilac preko pojma slobode uspostavio novi diskurs o dostojanstvu, koji na moderan način govori o smislu i vrednosti samog čovekovog života.

Značaj Kantove kritičke filozofije jeste u tome što je ona posredstvom uzdizanja ideje slobode ulila ogromno samopouzdanje modernom individuumu, koje on nikada ranije u svojoj istoriji nije imao, i pomogla mu da učvrsti svoj zahtev za utemeljenjem sopstvenog života na principima uma. Time je Kant, posredstvom slobode kao umne ideje, ukazao na značaj i moć samog uma. U Kantovom filozofskom sistemu um se pokazuje kao ona instanca koja ima dovoljno kritičke moći da, nezavisno od svega empirijskog, osvetli čoveku put kojim ovaj treba da ide, put kojim se potvrđuje čovekov osoben položaj⁸⁰ u svetu koji je još u doba renesanse, Piko dela Mirandola (Pico della Mirandola) u svojoj besedi *O dostojanstvu čoveka*, hrabro naznačio, i zbog toga platio visoku cenu.

Prvi poznati kritičar, Kantovog shvatanja ljudskog dostojanstva bio je pesnik Fridrih Šiler (Friedrich Schiller), koji je smatrao da je Kantovu koncepciju ljudskog dostojanstva neophodno dopuniti idejom ljupkosti. Svoju zahtev, Šiler nastoji da obrazloži potrebom da se uspomoc estetske ideje ljupkosti ublaži, kako je on verovao, Kantova drakonska koncepcija morala, s ciljem da Kanta, tog modernog Drakona, preobrazi u odmernog Solona. Kant je odbacio Šilerov prigovor i njegovu sugestiju, s napomenom, da njegovo shvatanje dužnosti i moralnosti ne predstavlja kuluk, već najlepši ukras ljudske ličnosti. Dakle, Kant je smatrao, da je već u samom moralnom ponašanju i držanju, sadržana ne samo moralna, već i estetska dimenzija ljudskog individuuma. Stoga je bio uveren da njegovoj koncepciji dostojanstva nije potrebna nikakva dodatna estetizacija i dopuna u vidu Šilerove ideje ljupkosti.⁸¹

80 Danilo Basta, *Pravo pod okriljem utopije*, Rad, Beograd, 1988, str. 101.

81 Fridrih Šiler, „O ljupkosti i dostojanstvu“ u Fridrih Šiler, *Pozniji filozofsko-estetički spisi*, Izdavačka knjižarnica Zoran Stojanović Sremski Karlovci, Novi Sad, 2008,

Kritike i dopune Kantove koncepcije ljudskog dostojanstva, pored Šilera dali su i mislioci koji su se, po vlastitom samorazumevanju, smatrali njegovim jedinim, istinskim naslednicima i sledbenicima, kao na primer, Fihte⁸² (Fichte), i različiti kritičari njegove filozofije i teorije morala, među kojima je bio najpoznatiji Hegel.⁸³

Aktuelizacije, kritike i osporavanja, Kantovog koncepta ljudskog dostojanstva, u postkantovskom razdoblju, motivisane su različitim filozofskim razlozima i motivima, koji se mogu podeliti na; one koji ispituju fundamentalne principe same Kantove transcendentalne filozofije; one koji u svojoj kritici Kantove etike polaze sa drugačijeg filozofskog i etičkog stanovišta; i one koji u svojim razmatranjima problema dostojanstva uzimaju u obzir promene filozofskog duha vremena.

Većina Kantovih tumača koji su bili kritički nastrojani prema njegovoj filozofskoj misli, polazeći sa suprotnih filozofskih pozicija nastoje da preispitaju načela Kantove etike i u tom kontekstu ukažu na ograničenja njegove koncepcije ljudskog dostojanstva. Takve kritičke osvrte o Kantovoj ideji dostojanstva srećemo već u okviru nemačkog klasičnog idealizma u Fihteovoj radikalizaciji⁸⁴ Kantovog filozofskog projekta transcendentalne filozofije, ali i na samom vrhuncu epohe nemačkog idealizma u liku Hegelove filozofije apsolutnog duha i njegove kritike Kantovog (etičkog) formalizma.

U 19. veku, najveći evropski filozof pesimizma, Šopenhauer (Schopenhauer), i jedan od najpoznatijih tumača Kantove filozofije, radikalno osporava Kantovu etiku i njegovo shvatanje pojma dostojanstva. Šopenhauerovoj kritici Kantove etike u 19. veku pridružio se iz perspektivističke pozicije njegov učenik Niče (Nietzsche).

Ničeovo osporavanje Kantove teorije morala, nije samo, kako se najčešće pogrešno misli, napad jednog od najvećih zastupnika imoralizma na jednog od najpoznatijih utemeljivača moderne evropske etičke misli, već se radi o sporu o različitim koncepcijama morala. Kant u modernom dobu nastoji da reafirmiše u određenim aspektima platonovsku i stoičku tradiciju morala, a Niče se suprotstavlja Kantovoj retributivističkoj teoriji

str. 116–160; Up. Sofija Mojsić, *Kant i Hegel kao mislioci moderne*, Mali Nemo, Pančevo, 2009, str. 70; Duška Franeta, *Ljudsko dostojanstvo kao pravna vrednost*, Pravni fakultet, Beograd, 2015, str. 180.

82 Johan Gotlib Fihte, „O dostojanstvu čoveka“, u Danilo N. Basta, *Kroz prozorsko okno prevođenja – sakupljeni prevodi (1974–2013)*, Dosije, Beograd, 2013, str. 15.

83 G.W.F. Hegel, *Osnovne crte filozofije prava*, Veselin Masleša, Svetlost, Sarajevo, 1989, str. 236.

84 Johan Gotlib Fihte, „O dostojanstvu čoveka“, u Danilo N. Basta, *Kroz prozorsko okno prevođenja – sakupljeni prevodi (1974–2013)*, Dosije studio, Beograd, 2013, str. 16.

etike, pokušavajući da iz perspektivističke pozicije afirmiše moralni pluralizam savremenog građanskog društva.

Među poznatim tumačima Kantove filozofije, koji razmatraju njegovu filozofsku misao, s ciljem da utvrde da li je u njegovom filozofskom razvoju bilo promena koje se tiču njegovog filozofskog stanovišta, odnosa između njegovog shvatanja antropologije i utemeljenja etike, kao i shvatanja same ideje ljudskog dostojanstva, nalaze se (Bloh (Bloch), Vajl⁸⁵ (Weil), Heler⁸⁶ (Heller), Kangrga, Rozen⁸⁷ (Rozen) i dr.).

Najpoznatiji filozof koji je, u okviru svog koncepta „filozofije nade“ inspirisan ne samo idejama prirodnog prava, već i nekim aspektima Kantove filozofije,⁸⁸ započeo reaktuelizaciju ideje ljudskog dostojanstva u XX veku u okviru marksističke misli, bio je Ernst Bloh. Obično se kad je reč o ovom autoru i njegovom shvatanju ljudskog dostojanstva, ima pre svega u vidu njegov spis, *Prirodno pravo i ljudsko dostojanstvo*, ali se zaboravlja da je, mislilac nade, ovim problemom počeo da se bavi, mnogo pre, još u prvim decenijama prošlog veka. U vreme najmračnijih apokaliptičnih slutnji o sumraku Zapadne Evrope, Bloh je napisao svoje delo, *Duh utopije* (1915–1917), u kojem je prvi put aktualizovao pitanje ljudskog dostojanstva, koje će tek nekoliko decenija kasnije detaljnije razraditi i uobličiti u svoju poznatu „pedagogiju uspravnog hoda“.⁸⁹ Bloh je smatrao da se „socijalne utopije pretežno odnose na sreću, u najmanju ruku na ukidanje nevolje i stanja koja ovu sadrže ili proizvode. Teorije prirodnog prava (...) odnose se pretežno na dostojanstvo, na ljudsku sigurnost ili slobode,

85 Erik Vajl, *Problemi Kantove filozofije*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića Sremski Karlovci, Novi Sad, 2010.

86 Autorka smatra da se u Kantovim etičkim spisima objavljenim 80-ih godina i onim koji su se pojavili 90-ih godina 18. veka postoje „odlučujuća pomeranja“, koja su toliko značajna da možemo govoriti o „drugoj“ Kantovoj etici. Iako je, po mišljenju Agneš Heler, Kant s velikom pažnjom proučavao Šilerovu raspravu „O ljupkosti i dostojanstvu“, i tvrdio da nema razlike između njegovog i Šilerovog stanovišta, ona smatra da ta razlika postoji, da je na promene u Kantovoj etici, pored Šilerovog spisa, bitno uticala promena njegovog shvatanja antropologije na koju je ključni uticaj imalo izbijanje francuske revolucije. Up. Agnes, Heller, „Kantove etike“ (I i II deo), *Theoria*, br. 4, 1979, str. 95–113. i *Theoria*, br. 1, str. 93–103.

87 Majkl Rozen, *O dostojanstvu*, Clio, Beograd, 2015.

88 Poznatu Blohovu metaforu o „uspravnom hodu“, francuski filozof Žerar Role dovodi u vezu sa Kantovim shvatanjem filozofije istorije. Up. Gerard Raulet, „Blohova metafora 'uspravnog hoda'. O upotrebi teleoloških načela u filozofiji“, *Filozofska istraživanja*, br. 21. 1987, str. 399–414.

89 Sintagma „uspravnog hoda“ koju Bloh koristi u svojim filozofskim spisima preuzeta je od Hegela. „Ono prvo što se ovde mora naučiti, jeste uspravno stajati.“ Hegel, *Werke Gesamt-Ausgabe 1832–1845*, VII, S. 94. Up. Gert Koch, „Zabilješke uz pokušaj eksperimentalne pedagogije 'uspravnog hoda'“, *Filozofska istraživanja* br. 21, 1987, str. 480.

kao kategorije humanog ponosa. Prema tome, socijalne utopije usmjeravaju prije svega na ukidanje ljudske bijede, prirodno pravo prije svega na ukidanje ljudskog poniženja.⁹⁰

Kantova etička misao u filozofskom delu, Milana Kangrga, jednog od najpoznatijih predstavnika jugoslovenske praksis filozofije, ima posebno mesto i važnost za razumevanje ne samo modernog pojma prakse, već i konstituisanja ideje modernog individuuma i modernog građanskog sveta. U centru Kangrginih filozofskih razmatranja nalazi se Kantov pojam ljudskog dostojanstva⁹¹ koji on vidi kao važan aspekt teorije morala kenigsberškog mislioca. Srž ovog pojma, po autorovom mišljenju, čini autonomija ličnosti, oličena u njenoj sposobnosti umne samosvrhovisti i čovečnosti.⁹² Na tim principima počiva Kantovo uverenje o apsolutnoj vrednosti ljudskog dostojanstva. Ovaj pojam ima važno mesto u Kangrginom filozofskom kritičkom diskursu koji on koristi u analizi i kritici autoritarnih oblika socijalizma i otuđenih formi života modernog kapitalističkog društva, kao i u svom pokušaju koncipiranja savremene koncepcije humane političke zajednice.

U afirmaciji Kantove ideje ljudskog dostojanstva u našoj savremenoj filozofiji i javnom životu, poseban doprinos dao je Danilo N. Basta, svojim teorijskim raspravama i prevodima najvažnijih filozofskih dela klasičnog nemačkog idealizma, među kojima posebno mesto zauzimaju oni filozofski spisi koji obuhvataju Kantovu i Fihteovu praktičku filozofiju. Za našu filozofsku i pravnu misao, izuzetno veliki značaj imaju Bastina razmatranja o problemu ljudskog dostojanstva, kojim se ovaj autor bavi u više svojih filozofskih rasprava. Prve filozofske analize o ovom problemu, nalaze se u njegovoj studiji koja je posvećena kritičkim razmatranjima Blohove filozofije prirodnog prava.⁹³ U ovoj raspravi, autor⁹⁴ je na kritički način

90 Ernst Bloch, *Prirodno pravo i ljudsko dostojanstvo*, Komunist, Beograd, 1977, str. 193–194.

91 „Tako je u centar pomaknuto pitanje čovječnosti čovjeka (tj. njegove biti) a time i čovjekova dostojanstva kao teorijski odjek ove velike revolucije i izraz općeg htjenja novovjekovne filozofije od renesanse i Descartsa do prosvjetiteljstva (iz kojega dobrim dijelom vuče korijen i sam Kant.“ Milan Kangrga, *Etički problem u djelu Karla Marxa*, Nolit, Beograd, str. 38–39.

92 „Čovječanstvo dakle u ovom aspektu nije shvaćeno kao pojam mnoštva, nego kao pojam sveopćosti, to jest roda, koji je usmjeren na bit čovjeka kao čovjeka, na ljudskost njegova bića, na njegovo ljudsko dostojanstvo.“ Milan Kangrga, *Etika ili revolucija*, Nolit, Beograd, 1983, str. 150.

93 Danilo Basta, *Pravo pod okriljem utopije – Ernst Bloh i tradicija prirodnog prava*, Rad, Beograd, 1988, str. 99–108.

94 Basta ističe, da Bloh u svojoj filozofiji prirodnog prava nije nigde jasno odredio sadržaj ljudskog dostojanstva, koje predstavlja središni pojam njegove teorije prirodnog prava. Autor s pravom smatra, da je „ostalo nejasno kako pojam ljudskog dostojanstva treba shvatiti na području prava, budući da“, ovaj pojam „sam po

osvetlio genezu i značaj prirodnog prava u modernoj evropskoj filozofiji i ukazao na značaj i ograničenja Blohovih istraživanja ovog pojma za rehabilitaciju savremene pravne filozofije i ljudskog dostojanstva u kontekstu evropske filozofske misli.

Istraživanja ljudskog dostojanstva, ne samo kao filozofske i pravne vrednosti, i njenog značaja za moralnu svest pojedinca i društva, već i kao odbranu *ethosa* filozofskog poziva, Basta je intenzivno nastavio početkom našeg veka, u vreme najdublje krize naše filozofske i intelektualne scene, i naše savremene kulture.⁹⁵ Vrativši se istraživanju temeljnih principa Kantove teorije morala i istakavši njen značaja, ne samo za filozofsku i pravnu misao, već i za elitnu kulturu u celini, Basta je iz perspektive ovog pojma, na kritički način, u jednom dužem razdoblju, sagledao najvažnije probleme naše filozofije, filozofije prava i intelektualnog života. U doba najveće krize evropskih duhovnih vrednosti, autor je nastojao da u svojim filozofskim istraživanjima, inspirisan vrednostima „samopoštovanja, dostojanstva i slobodarstva“ i napose kritičkim „duhom Kantove filozofske misli, „kojem ljude uči“, mislilac iz Kenigsberga, nastojao je da u našoj savremenoj elitnoj kulturi revitalizuje moć kritičke refleksije filozofskog mišljenja i samoodgovornog javnog intelektualnog delanja. Autor se nije zadržao samo na iscrpnoj analizi Kantovog shvatanja pogubnih posledica po ličnost pojedinca kada on dostojanstvo svoje ličnosti i svog poziva unizi do puzavosti, već je ukazao i na to kakve teške negativne posledice mogu očekivati i narodi kada se „srozaju do moralno negativne poniznosti“ i „postanu narod-puzavaca.“⁹⁶

Kantova kritička filozofska misao, nije usmerena samo na otkrivanje najdubljih moralnih temelja ljudskog bića i pravnih normi moderne političke zajednice, već predstavlja jedan od, nesumnjiv, najgrandioznijih pokušaja temeljnog kritičkog preispitivanja samih principa modernog filozofskog mišljenja. Stoga je zahtev za razmatranjem, Kantove koncepcije ljudskog dostojanstva, neodvojiv od refleksije o veoma aktuelnom pitanju, koje se tiče same suštine i društvene relevantnosti filozofije kao takve. Naime, pitanje o krizi i budućnosti filozofije bilo je jedno od ključnih

sebi prevazilazi granice tog područja i zadire u sferu etike, filozofske antropologije, teologije.“ Isto., str. 99–100.

95 Iz perspektive pojma ljudskog dostojanstva, shvaćenog kao vitalne vrednosti, pojedinca, društva i poziva javnog intelektualca, Basta je objavio tri knjige u kojima je kritički razmotrio najznačajnija pitanja naše savremenosti. Up. Danilo N. Basta, *Samopoštovanje i puzavost – tekstovi s povodom* (2002–2007), Pravni fakultet univerziteta u Beogradu, Dosije, Beograd, 2007. Danilo N. Basta, *Samopoštovanje i puzavost 2*, Pravni fakultet univerziteta u Beogradu, Službeni glasnik, Beograd, 2010, Danilo N. Basta, *Samopoštovanje i puzavost 3*, Dosije studio, Beograd, 2015.

96 Danilo N. Basta, *Samopoštovanje i puzavost – tekstovi s povodom* (2002–2007), Beograd: Pravni fakultet, Centar za publikacije, Beograd: Dosije, 2007, str. 21.

pitanja filozofije, ne samo, posle Hegelove smrti, već i na početku i prve i druge polovine XX veka, koje su razmatrali pripadnici različitih filozofskih pravaca i orijentacija, od fenomenologije do kritičke teorije društva i jugoslovenske praxis filozofije, a kao što znamo, to pitanje ništa manje nije aktuelno ni danas na početku XXI veka. Razlika je samo u tome što je ono u našem vremenu još više radikalizovano i poprimilo je poznatu formu kantovskog pitanja koje glasi: da li je i kako filozofija kao takva moguća? Dakle, suština Kantovog određenja uma ukazuje na dostojanstvo, ne samo čoveka, nego i filozofije uopšte, kao jednog napora pojma da shvati ono što se u iskustvu ne može naći, napora pojma da zahvati izvan konačnog, jer u Kantovoj transcendentnoj filozofskoj misli ono konačno ne zadovoljava um. Na taj način se kod Kanta, u njegovom filozofskom sistemu transcendentnog idealizma, ljudska sloboda potvrđuje kao triumfalni hod uma u odnosu na sve ono što figurira kao njemu suprotno.

Neki savremeni istraživači Kantove filozofije zalažu se za novu rehabilitaciju⁹⁷ njegove filozofske misli, u kojoj bi akcenat bio stavljen, pre svega, na njegovu praktičku filozofiju, odnosno na čoveka kao umno-praktičko biće i na slobodu⁹⁸ kao njegovo konstitutivno određenje. To je potrebno usled toga što je današnje vreme, po opšteprihvaćenom uverenju, vreme sveopšte krize post-kapitalističkog sveta. Usled ogromnog tehnološkog napretka naše civilizacije, prirodne nauke zaboravljaju na čovekovo mesto u svetu, i nema sumnje da smo veoma blizu trenutku kada ćemo sasvim pasti u jedno duboko, „globalno“, post-kapitalističko varvarstvo, koje će imati svoje bitno obeležje, kao varvarstvo prema samom čoveku. U današnjem svetu i savremenoj kulturi, sa razaranjem temeljnih moralnih vrednosti, ugroženo je i mesto filozofije, ili se ona, s druge strane, shvata kao oblik diskurzivne intelektualne tehnike koja se bavi deskripcijom

97 O različitim filozofskim motivima i istorijskim okolnostima u kojima se, u poslednja dva veka, odvijao „povratak Kantu“, na evropskoj i svetskoj filozofskoj sceni, veoma detaljno su kod nas pisali Zdravko Kučinar, „Aktuelizacije i osporavanja Kantove filozofije“ *Theoria*, posebno izdanje, 1974, str. 207–215, i Danilo N. Basta, „Obeležavanje Kantovih jubileja – Uvodna reč“ u zborniku, *Aktuelnost i budućnost Kantove filozofije – ishod jedne međunarodne filozofske ankete povodom Kantove smrti (1804–2004)*, Gutenbergova Galaksija, Beograd, 2004, str. 5–13.

98 Kao jedan od istaknutih savremenih sledbenika Kantove filozofske misli, Kral Jaspers je uvek isticao da „ono što čovek može biti uvek leži skriveno u njegovoj slobodi, sve dok je čovek. To će se stalno otkrivati preko posledica njegove slobode. Sve dok žive ljudi su stvorenja koja moraju da se izbore za sebe same. Onaj ko postavlja pitanja o čoveku hoće da dobije zadovoljavajući istinsku sliku čoveka, ali to nije u stanju. Zalaganje za ono neodredljivo jeste dostojanstvo čoveka. Čovek je čovek zato što priznaje dostojanstvo u sebi i svakom drugom. Kant je to izrazio u divnoj jednostavnosti: Čovek ne sme da koristi drugog čoveka kao sredstvo. Svako je cilj po sebi.“ Karl Jaspers, *Mala škola filozofskog mišljenja*, Laguna, Beograd, 2014, 63–64.

i analizom onog postojećeg, nastojeći samo da ga što preciznije inventariše i, istovremeno, potpuno zaboravljajući na um i njegovu sintetičku moć na šta su tridesetih godina XX veka pokušali da ukažu pripadnici prve generacije kritičke teorije društva, nastojeći da reafirmišu refleksivnu moć filozofije, kojom bi na dostojan način bila vraćena njena ključna uloga u društvu, da bude „pamćenje i savjest čovječanstva, i time spriječi“, kako kaže Maks Horkhajmer (Max Horkheimer), „da hod čovječanstva ne nalikuje besmislenom kruženju za vrijeme sata odmora u ludnici.“⁹⁹

Marinko Lolić

ACTUALIZATIONS AND CHALLENGES OF KANT'S IDEA OF DIGNITY

Summary

In the first part of the paper the author puts forward concisely and discusses the wider theoretical basis of Kant's concept of human dignity which does not comprise only his moral philosophy and philosophy of law, but also Kant's writings on anthropology, philosophy of history, religion and education. Referring to the wider theoretical foundation of Kant's conception of dignity, the author tries to show that the majority of Kant's critics overlooked some substantial aspects of this concept which are important for understanding Kant's theory of upbringing and anthropolonomy. Such putting forward of Kant's conception of human dignity, the author thinks, offers more precise understanding of various types of philosophical objections and challenges of Kant's conception of human dignity in the context of the classical German idealism of Shiller, Fichte and Hegel regardless of the fact that objections show the limits of this conception or necessity of its extension and possibility of its further elaboration.

The second part of the paper discusses the criticisms of Kant's conception of dignity in 19 century which are motivated by the radical criticisms of Kant's philosophy of transcendental idealism and especially its moral theory. In contrast to the philosophical disputes about the problem of dignity in the classical German idealism which showed the limits of Kant's conception of dignity and necessity of its extension, the philosophical criticisms of Schopenhauer and Nietzsche will challenge radically from different philosophical perspectives the meaning of the very concept of human dignity in the context of Kant's moral theory.

99 Max Horkheimer, *Kritika instrumentalnog uma*, Globus, Zagreb, 1988. str. 130–131. „Međutim, ukoliko je strašnja snaga državne moći i onoga što je s njom povezano, utoliko je veća obaveza starati se o tome da domovina, koju ona treba da brani, bude uređena tako da to što više odgovara dostojanstvu čoveka.“ Up. Maks Horkhajmer, „Moć i savest“, *Gledišta*, br. 10, 1968, str. 1394–1395; Mišel Fuko, „Šta je prosvetiteljstvo?“, *Treći program*, br. 102, 1995, str. 232–244.

In the third part of the paper the author discusses not only the various forms of contemporary reaffirmations but also criticisms of Kant's conception of dignity in 20 century from the perspectives of phenomenology, marxist philosophy and other contemporary philosophical currents which dominate in the postmodernism. The insight into recent debates on Kant's problem of dignity shows not only that various attempts of quest „after virtue“, „upbringing for human dignity“, „orthopaedics of upright gait“ but also the philosophical and moral theories which treat „the obsolescence of human dignity“ bring into the focus of philosophical and moral debates again the problem of freedom, autonomy and humanism which are the crucial moral issues that Kant initiated by his idea of human dignity. Many debates showing the value of human dignity confirm the wellknown Kant's claim that no idea no matter how daring we must treat as „chimaera and reject it as beautiful dream even if there were obstacles in its realization“. The obstacles are only moral temptation which should, according to Kant, „aggrandize the powers of our soul and anneal them“.

Key words: Kant, Fichte, Hegel, Nietzsche, Schiller, morality, human dignity, humanity, humaness.

Predeo, (Herceg Novi), ulje na platnu, 65 x 75 cm, 1931.